

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

2-3

XVII

VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKÉJ AKADEMIE VIED
BRATISLAVA 1969

O B S A H

STÚDIE

Ján Michálek, Národopis na Univerzite Komenského K 50. výročiu univerzity v Bratislave	185
Viktör Krupa, Etnolinguistika a jej vzťah k vede o človeku	192
Soňa Kováčevičová, Ludové skulptúry na Slovensku	205

MATERIÁLY

Anton Habovštíak, O pôvode prezývok obyvateľov obci na Orave	276
Pavol Stano, Eudové kamenárstvo v Brhlovciach	285

ROZHĽADY

Konferencia: O perspektívach rozvoja národopisnej vedy na Slovensku v Smoleniciach (3.-6. 12. 1968)	308
Emília Horváthová, K otázke výskumu vývoja duchovnej kultúry	309
Ján Michálek, K súčasnému problémom slovenskej folkloristiky	321
Adam Pranda, K periodizácii vývinu ľudovej kultúry na Slovensku	327
Viera Gašparíková, K hlavným úlohám súčasného štúdia slovenskej ľudovej rozprávky	347
Mária Dzubáková, K problematike významu folklóru a literatúry	354
Viera Urbancová, Vývoj hľadisk na predmet a obsah bádania v období vzniku a formovania sa slovenskej etnografie	357
Milan Leščák, Ěvahy o predmete národopisného bádania	369
Svetozár Švečiák, O štúdiu kultúry zahraničných Slovákov	382
Ján Botík, Problémy národopisného štúdia slovenských menšín	396
Michal Marčuš, Slovenská ľudová kultúra a jej vzťahy k iným etnickej skupinám	401
Mikuláš Mušínka, K problematike národopisného výskumu Ukrajincov na východnom Slovensku	407
Zora Apáthyová-Rusnáková, Poznámka o probléme interetnických vzťahov	412
Soňa Kováčevičová, Atlas ľudovej kultúry a problematika vývinu ľudovej kultúry na Slovensku	413
Elena Prandová, K problematike ľudovej terminológie	421
Štefan Mruškovský, K otázkam ďalšieho rozvoja etnografie v múzeach na Slovensku	426
Návrh na vytvorenie Koordinácej rady pre národopis a ústrednej národopisnej dokumentácie na Slovensku	431
Diskusia	433
Otvorený list českým národopiscom	452
Ján Podolák, Sympózium o vedeckom výskume Oravy	453
Ján Michálek, Porada o reforme štúdia národopisu na univerzitách v ČSSR	454
Ester Plicková, Výstava betlehémov vo Viedni	455
VIII. kongres UISAE v Tokiu (O. Skalníková)	456
Mária Kosová, Návšteva zo zahraničia	459

RECENZIE REFERÁTY

C. Wittke, We who built America (J. Mjartan)	460
H. Kolesch, Das altoberchwäbische Bauernhaus (S. Švecová)	462
M. Eliaide, Traktat o historii religií (V. Krupa)	463
Arts et Traditions Populaires (V. Nosáľová)	466

BIBLIOGRAFIA

Ján Michálek — Milan Chlebana, Súpis dizertačných a diplomových prác s národopisnou tematikou, obhájených na filozofickej fakulte Univerzity Komenského do r. 1968	469
--	-----

I N H A L T

STUDIEN

Ján Michálek: Die Ethnographie an der Komenský-Universität. Zum 50. Jahrestag der Gründung der Komenský-Universität in Bratislava	185
Viktor Krupa: Die Ethnolinguistik und ihre Beziehung zur Wissenschaft über den Menschen	192
Soňa Kováčevičová: Volkstümliche Skulpturen in der Slowakei	205

MATERIALIEN-ARCHIVALIEN

Anton Habovštíak: Über den Ursprung der Spitznamen der Einwohner in der Orava	276
Pavol Stano: Das volkstümliche Steinmetzhandwerk in der Ortschaft Brhlovce	285

RUNDSCHAU

Die Konferenz über die Perspektiven der Entwicklung der ethnographischen Wissenschaft in der Slowakei in Smolenice (Referate, Korreferate, Diskussion)	308
Ján Podolák: Das Symposium über die wissenschaftliche Erforschung des Orava-Gebietes	453
Ján Michálek: Die Beratung über die Reform des Studiums der Ethnographie an der Universitäten in der ČSSR	460
Ester Plicková: Die Ausstellung von Weihnachtskrippen in Wien	455
Olga Skalníková: Der VIII. Kongreß der UISAE in Tokio	456

REZENSIONEN UND REFERATE

BIBLIOGRAPHIE

Ján Michálek — Ján Chlebana: Verzeichnis der Dissertationen und Diplomarbeiten mit ethnographischer Thematik, die bis 1968 an der Philosophischen Fakultät der Komenský-Universität in Bratislava verteidigt wurden	469
---	-----

Na 1. strane obálky: Madona rajecká, výška 33 cm, detail, polychrómia narušená. Depozit M. Čechového v Oravskej galérii. Foto B. Schreiber

À la première page de la couverture: La Madone de Rajec. Hauteur 33 cm, détail. Polychromie altérée. Dépôt de M. Čechová dans la Galerie de Orava. Foto B. Schreiber.

ĽUDOVE KAMENÁRSTVO V BRHLOVCIACH

PAVOL STANO

Národopisný ústav SAV, Bratislava

Kameň možno zaradiť medzi prírodné materiály, ktorého použitie v ľudovej hmotnej kultúre je sice dôležité a rozšírené na rozsahom priestore, avšak rôznorodosť použitia kameňa so zreteľom na jeho samotnú povahu je pomerne ohraničená a obmedzená. V slovenských podmienkach najväčšobecnejšie použitie kameňa bolo a je v ľudovej architektúre ako stavebného materiálu. Na priestoroch, kde neboli dostatok dreva, najmä ihličnatého, stavali sa obytné domy i z rôznych druhov kameňa (*kamenice*), pričom neraz nebola ani možnosť výberu pre stavbu vhodného a akostnejšieho kameňa. Neskoršie sa i v horských oblastiach postupne obmedzovali stavby zrubových domov, ktoré tu mali svoje pôvodné a dávne miesto, a začali sa stavať domy z pevného materiálu, z kameňa, najmä ak sa v okolí vyskytoval vhodný stavebný kameň, za aký sa pokladali napr. rôzne druhy tufov.¹

Prehľad kamenárskej výroby na Slovensku

Použitie kameňa pre stavebné účely bolo funkčne najjednoduchšie. Čo sa týka technického opracovania, stačilo kameň prostredne sa do bloku, často len z jednej, a to čelnej strany. Ak sa výrobku z kameňa určila dôležitejšia, zložitejšia funkcia, ktorá si vyžadovala jeho dôkladnejšie opracovanie, potrebné bolo rozhodnúť sa pre výber kvalitnejších kameňov, vyskytujúcich sa v prírode v rozmernejších blokoch, ako sú žuly, vápence, trachyty, travertíny ap. Tieto druhy kameňov prevyšovali predchádzajúce bežné kamene lepšími vlastnosťami. Ich výskyt podmienil ľudové kamenárstvo, ktoré si vytvorilo svoje

výrobné strediská práve v miestach výskytu vhodného kameňa. Výskyt akostnejších kameňov na Slovensku je zriedkavejší a tak ojedinelý je i výskyt stredísk ľudového kamenárstva, ktoré možno pokladať za menej frekventované odvetvie ľudovej výroby. Kde teda materiálové danosti podmienili vznik ľudového kamenárstva, toto výrobné odvetvie vyvinulo sa v ľudové remeslo, ktorému sa v obci venovali viacerí mužovia, zachovalo sa cez dlhšie obdobie, pričom kamenárske vedomosti prechádzali z generácie na generáciu, často v jednej rodine. Ľudové kamenárstvo malo svoje strediská na dedinách a treba ho rozlísiť od remeselného kamenárstva, ktorým sa zaoberali vyučení kamenári v mestách, opracovávajúci vzácnejšie druhy kameňov domáčich alebo privázaných z európskej (z Talianska, Švédska). Ich výrobky boli určené majetnejšiemu mestskému obyvateľstvu.

V ľudovom kamenárstve sa spracúval najmä pieskovec, lebo je pomerne mäkký, ľahko sa krše a vysekáva, jeho zvetrávanie je pomalé a trvácnosť pomerne dlhá. V tejto forme výroby možno špecifikovať dve hlavné skupiny výrobkov, ktoré sa veľmi podstatne odlišovali. Do jednej skupiny zaraďujeme výrobu mlečích a šrotovacích kameňov. Rozlísiť ich možno na ručné mlecie kamene čiže žarnovy, ktoré sa bežne používali na mletie a šrotovanie obilia v gazdovstvách a umiestené bývali v pitvore alebo v komore. Žarnovy sa dlhšie zachovali na východnom Slovensku, kde bolo aj niekoľko výrobných stredísk ako napr. v Zemplínskych Hámroch, Petroviciach a inde. Výskyt trachytu medzi Novou Baňou a Žiarom nad Hronom podmienil

¹ Výskyt tufov v okolí Ružomberka, v Revúckej doline smerom na Lipt. Osadu (Hlboká dolina, Jazierce), podmienil ich využitie na stavebné účely v 2. pol. 19. stor. i v okolitých dedinách (na Bielom Potoku, v Lipt. Osade, Lipt. Lúžnej).

vznik výrobných stredísk, v ktorých sa vyrábali vodné mlecie kamene. Najznámejšie strediská výroby vodných mlečích kameňov boli v Novej Bani, Hliníku nad Hronom a v Žiari nad Hronom (Svätý Kríž nad Hronom). V týchto strediskách sa mlynské kameňe vyrábali od pol. 16. storočia, a to nielen pre potreby vlastnej krajiny (do r. 1918 Uhorska), ale mlynské kamene z týchto dielni našli odbyt i vo vzdialenej cudzine.² Zánik mlynov na kamene spôsobil, že mlynské kameňe sa prestali vyrábať a kamenári týchto stredísk sa preorientovali na inú kamenársku robotu alebo začlenili sa do príbuzných zamestnaní. Výrobou mlynských kameňov sa podnikateľsky zaoberali jednotlivci — kamenárski majstri alebo podniky, pričom išlo o nákladnejšiu výrobu, ktorá si vyžadovala určitý prevádzkový kapitál.³ Ale majúc na zreteli i tieto skutočnosti, na základe spôsobu výroby a techniky opracovania mlynských kameňov, možno túto výrobu zaradiť medzi ľudové remeslá.⁴

Do druhej skupiny výrobcov ľudového kamenárstva treba zaradiť výrobu náhrobníkov (náhrobných pomníkov). Kým o výrobe mlynských kameňov na našom území sú doklady zo 16. stor., výroba kamenných náhrobníkov ako ľudové remeslo sa rozvinula od 18. storočia. Iným výrazným rozlišujúcim znakom bolo, že dokiaľ mlynské kamene mali výrazne úžitkovú funkciu ako súčiastka výrobného zariadenia, kamenné náhrobné pomníky boli súčasťou kultu, preto dôležitou ich zložkou bolo umelecké spracovanie, ktoré prevedením malo blízko k sochárskej tvorbe.

² A. Pranda, *K dejinám výroby mlynských kameňov na strednom Slovensku*, Slovenský národopis, 12, 1964, 561–605; tenže, *Statút o výrobe mlynských kameňov v Novej Bani z r. 1813*, Slovenský národopis, 15, 1967, 302–307.

³ V prehľadoch kamenárskej výroby v Uhorsku registrovali sa podniky, zaoberajúce sa spracovaním jednotlivých druhov kameňov, z územia Slovenska predovšetkým podniky na výrobu mlynských kameňov v Novej Bani, Hliníku n. Hr. a Svätom Kríži n. Hr. (Žiari n. Hr.); ľudová kamenárska výroba sa do týchto prehľadov nezahrnovala. Pozri: *Köiparunk az 1891. évi agyag-, cement- és köiparkiállításon*, Földtani Közlöny, 21, 1891, 241; F. Schafarzik, *A köipar*, Földtani Közlöny, 27, 1897, 177–194.

⁴ Podľa doteraz publikovanej literatúry cechy kamenárov boli zriedkavé. Vyskytovali sa len v Kremnici r. 1570 (I. Houdek, *Cechovnictvo na Slovensku*, Martin 1943, 27) a v Pukanci r. 1801 (*Magyarország vármegyéi és városai, Hont vármegye*, Budapest b. r., 385).

⁵ J. Langer, *Oravské kamenárstvo*, Vlastivedný časopis, 14, 1965, 86–88.

⁶ E. Kahounová, *Ľudové kamenárstvo na Dobrej Vode*, Sborník Slovenského národného múzea, 56, 1962, 33–43.

Ľudová výroba kamenných náhrobníkov mala strediská: v Oravskom Bielom Potoku, na Dobrej Vode (okr. Trnava), v Hliniku n. Hr., v novohradských obciach Dolný a Horný Tisovník a v hontianskej obci Brhlovce (okr. Levice). Výroba kamenných náhrobníkov z lomového kameňa na severnom Slovensku mala stredisko v Oravskom Bielom Potoku, Bzinciach a Medzibrodí. Náhrobníky z Bieleho Potoka tvarove neboli príliš diferencované, boli prevažne vo forme krížov, ktoré sa vyrábali len pre príslušníkov katolíckeho náboženstva na strednej a severnej Orave. Staršie oravské náhrobníky mali aj kresané figurálne plastiky. Ľudové kamenné náhrobníky sa na Orave prestali vyrábať, hoci ich niekdajší výrobcovia sa dosiaľ vyskytujú.⁵

Na západnom Slovensku kamenárske stredisko s dávnou tradíciou bolo na Dobrej Vode a jeho vznik podmienil výskyt vhodného lomového kameňa vo východnej časti Malých Karpát. Doklady na kamenársku výrobu na Dobrej Vode sú z 18. storočia. Na Dobrej Vode vyrábané kamenné náhrobníky možno rozčleniť na niekoľko typov, a to podľa jednotlivých časových období. Voči náhrobným pomníkom z iných kamenárskych stredísk boli vyššie a štíhlejšie a v poslednom období do ich výroby prenikli neľudové prvky, najmä pre kamenárstvo netypické formy. Na Dobrej Vode výrobu náhrobníkov z lomového kameňa nahradila výroba z umelého kameňa.⁶

Ľudové náhrobníky z kameňa veľmi výrazne charakterizujú aj oblasť Novohradu, najmä priestor medzi Modrým Kameňom a

Obr. 1. Obec Brhlovce, okr. Levice, celkový pohľad zo západnej strany. Autorom fotosnímok P. Stano.

Lučencom. V katolických dedinách (okolie Tuhára) náhrobníky boli v tvare križov a pomníkov, v evanjelických dedinách: Horný Tisovník, Dolný Tisovník, Madačka, Nedelište, Luborec prevládali náhrobníky vo forme stĺpov alebo tabúľ z kameňa, na ktoré sa bohatu umiestňovali rôzne symboly a ornamentálne motívy.⁷ Kamenné náhrobníky v Novohrade vyrábali z pieskovca alebo vápenca najviac v Dolnom a Hornom Tisovníku, od kiaľ sa výroba rozšírila aj do iných obcí, napr. do Madačky.

V strediskách Ľudového kamenárstva prevládala výroba náhrobnych pomníkov, ale popri nich robili aj niektoré iné výrobky pre dom a gazdovstvo, ako boli žľaby a váľovy na vodu, žarnovy, osličky, schody, okenné a dverné zárubne ap. V niektorých obciach nedaleko Oravského Bieleho Potoka, a to najmä v Medzibrodí, Bzinách, Medzihradnom, Pucove vyrábali z pieskovca osly, brúsky, bahriky, zotrvačníkové kolesá, obkladačky,

dlaždice.⁸ V niektorých obciach sa špecializovali len na jeden druh kamenárskeho výrobku, napr. na výrobu osličiek, inde na výrobu žarnovov alebo len brúsok.

Vo všeobecnom prehľade Ľudového kamenárstva na Slovensku ostáva ešte stručne sa zmieniť o kamenárskej výrobe z travertínu, ktorá sa v prevažnej miere sústredila na Spiši, kde v oblasti vrchu Dreveník sú bohaté a dávno známe ložiská žuly, travertínu a trachytu. O kamenársku výrobu tejto oblasti a jej zveľadenie sa pričinili talianski kamenári, ktorí sa na Slovensko prenikavejšie dostávali v druhej polovici 19. storočia pri stavbách železníc, tunelov a ciest a ktorých činnosť v tomto smere ako i celkový prínos bolo by treba osobitne preskúmať a zhodnotiť. Najpoprednejšie kamenárske strediská, v ktorých sa spracovával spišský travertín, sa vytvorili v Spiši. Vlachoch a v Spiš. Podhradí. Spišský travertín sa dosiaľ bohatu používa v stavebnictve na obkladanie stien, pomníkov a použi-

⁷ R. Bednárik, *Ľudové náhrobníky na Slovensku*, Turč. Sv. Martin 1949. — V publikácii sa pozornosť venuje prevažne novohradským tabuľovým náhrobníkom.

⁸ G. Povala — E. V. Prikrýl, *Kamenárstvo v okolí Dolného Kubína*, Zborník Oravského múzea, 1, 1968, 101—117.

Obr. 2. Brhlovce, č. d. 129, skalné obydlie; pôvodný obytný priestor bol na poschodi, neskôr sa demoloval; na prízemí pôvodne komora, r. 1943 sa prebudovala na obývaciu kuchyňu.

Obr. 3. Brhlovce, č. d. 127, skalné obydlie; obývacia kuchyňa vytesaná do kameňa r. 1925; vo vnútri miestnosti studňa vytesaná do hĺbky 8 m; objekt pamiatkovo chránený.

va sa aj na náhrobné pomníky. Drobné úlomky a odpadový materiál sa používa na dláždice, ako aj na výrobu umeleckých predmetov a drobných výrobkov ako sú kalamáre, fažidlá, popolníky ap. Také isté použitie má aj travertín žltého zafarbenia, vyskytujúci sa v Bešeňovej pri Ružomberku, ako aj mramor z Tuhára (okr. Lučenec).

V posledných rokoch národopisný výskum veľmi podstatne rozšíril poznatky o Židovom kamenárstve na Slovensku. Publikované príspevky, spracúvajúce jednotlivé výrobné strediská, v súhrne umožňujú zorientovať sa vo výskute kamenárskej stredísk na Slovensku, spoznať ich výrobnú náplň, rozsah výroby, časové rozpäťie a ich celkový vývoj. Aby sa docielil a doplnil syntetický obraz o Židovom kamenárstve na Slovensku, prinášame materiál o Židovom kamenárstve v hontianskej obci Brhlovce, ktorej kamenárstvu sa

dosiaľ výskumne a publikačne nevenovala pozornosť, hoci ide o dôležité, významné a pozoruhodné stredisko Židového kamenárstva.

Počiatky kamenárstva v Brhlovciach

Brhlovce (obr. 1) situované sú na východ od Levice (10 km). Z hlavnej cesty Levice—Šahy v Čankove odbočuje cesta na sever smerom na Žemberovce a približne v polovici tejto cestnej spojky ležia Brhlovce. Položené sú v kotline a obklopené miernymi svahmi, ktoré patria k južnému úpätiu Štiavnického pohoria. Geologicky ide o oblasť vulkanického pôvodu. Z tekutých lát usadením vytvorili sa vrstvy trachytových a andezitových tufov, ktoré majú najmä tú vlastnosť, že sú mäkké a ľahko sa dajú kresať a opracovať železnými nástrojmi. Výskyt tufov v južnej

Obr. 4. Brhlovce, č. d. 128, skalné obydlie pozostávajúce z izby, kuchyne a komory; obnova vnútra i vonkajšej časti r. 1964.

Obr. 5. Brhlovce, č. d. 131, do kamennej steny vytesaná komora.

časti Hontu vtlačil celej oblasti určitú osobitnú črtu, ktorá sa zračí najmä vo využití týchto prírodných daností v ľudovej kultúre. Vzťah: kameň a ľudová kultúra možno vo viacerých smeroch skúmať práve v Brhlovciach, kde sa sústredili niekoľkoraké činnosti v súvislosti s exploataovaním prírodného kameňa.

Brhlovce dávnejšie prenikli do vlastivednej literatúry, a to na Slovensku ojedinele sa vyskytujúcim zjavom, ktorý vzbudil pozornosť archeológov, geológov a národopiscov: skalnými obydliami, ktoré sa vyskytujú

v Horných i Dolných Brhlovciach.⁹ Do skalných stien sú vytesané priestory, ktoré čiastočne i dnes slúžia na bývanie alebo sa používajú ako komory, drevárne, prípadne maštale (obr. 2—5). Väčší počet je ich na priestore Dolných Brhloviec (v časti obce nazývanej Šurda), vyskytovali sa však i v Horných Brhlovciach (v hore Kút). Skalné obydlia v Brhlovciach prvý spomína Matej Bel vo svojich *Notitiach*,¹⁰ ale ich pôvodom sa dosiaľ zaoberal len J. Fraňo, ktorý sa domnieva, že si ich domáce obyvateľstvo vybudovalo v 16. stor. pred tureckým nebezpečenstvom.¹¹

⁹ M. Katýk, *Zo zaujímavostí slovenskej stavebnej techniky*, Krásy Slovenska, 31, 1954, 114—115; Š. Janšák, *Vývoj ľudského bývania*, Sloboda, 11, 1956, č. 14, s. 5, 8; tenže, *Cím sa účastní Hont a Novohrad na pretekoch o cenu krásy*, Krásy Slovenska, 42, 1965, 12—16; J. Fraňo, *Skalné obydlia v Brhlovciach*, Vlastivedný časopis, 17, 1968, 38—41.

¹⁰ *Notitia Hungariae novae historico-geographica* IV, Viennae 1742, 719.

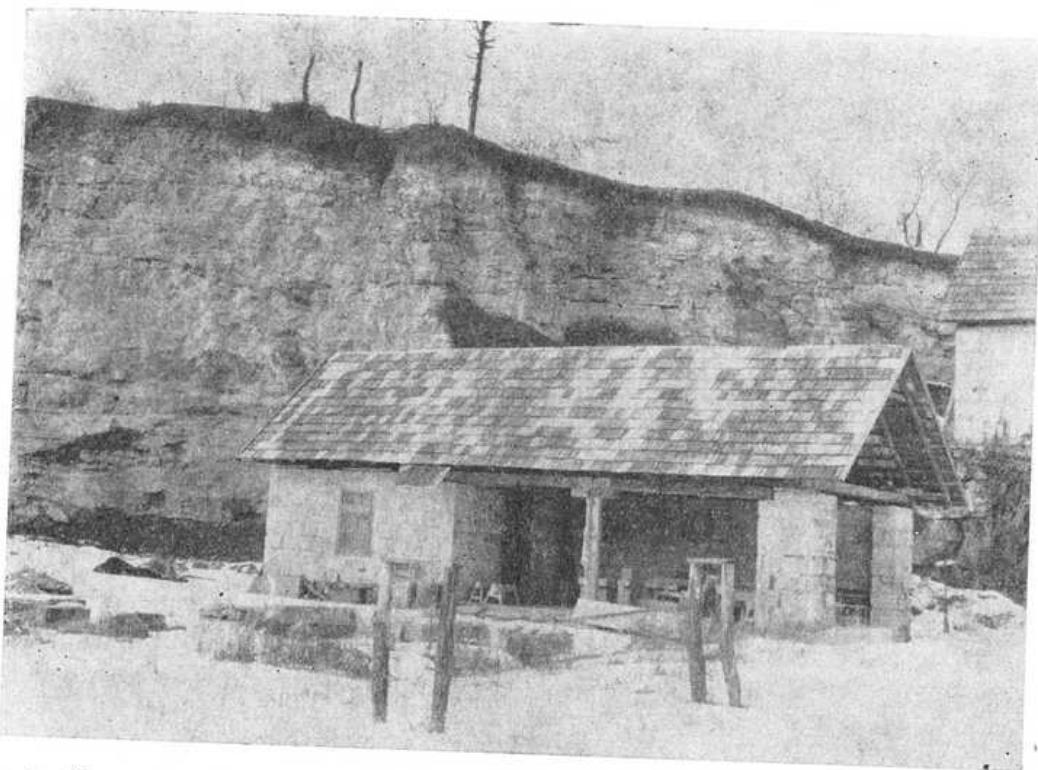
Obr. 6. Kaštieľ v Brhlovciach, postavený v 70. rokoch 18. stor.; portál a obločné zárubne z miestneho trachytového tufu.

Dolné a Horné Brhlovece boli zemepánske dediny, v ktorých ešte v pol. 19. stor. značne prevládal element želiarsky a pastiersky (značne fluktuujúci) a najmä jeho príslušníkom slúžili podzemné bydliská. Príčiny vzniku podzemných bydlísk v Brhlovciach treba dafať do súvisu s hospodársko-sociálnym stavom obyvateľov, ktorí patrili k sociálne najnižšej vrstve. Pre vznik podzemných bydlísk v Brhlovciach treba si všimnúť nedostatok vhodného stavebného dreva. Ihličnaté drevo sa v tejto oblasti vobec nevyskytovalo, z listnatého zväčša agát. Túto skutočnosť treba pokladať za dosť dôležitú, pretože pri nedostatku vhodného stavebného dreva a nepriaznivých sociálnych podmienkach sa siahalo k využitiu prírodných daností a vysekali sa priestory v skalných stenách, čo bolo technicky jednoduchšie a menej nákladné.

O podzemných bydliskách v Brhlovciach sa usudzuje, že vznikli pred 18. storočím, hoci ľudová tradícia ich dáva do súvislosti s preniknutím Turkov do týchto priestorov

a s ich vybudovaním ako určitým ochranným zariadením. Príčiny a čas vzniku podzemných bydlísk v Brhlovciach azda ani nebude možné s konečnou platnosťou ustáliť len národopisnými metódami. Bude potrebné vykonať hlbší historický výskum, najmä získať materiál o osídlení a hospodársko-sociálnom vývite Brhlovec. Dosiaľ publikovaná literatúra o dejinách Brhlovec prináša veľmi kusé údaje, nenapomôže túto otázku posunúť vpred a preto bude potrebné siahnuť priamo k archívному pramennému materiálu. V tomto príspevku sa skalnými obydliami v Brhlovciach zaobráme len okrajovo, a to v súvislosti s funkciou a využitím miestnych zdrojov kameňa v ľudovej hmotnej kultúre.

Dnešné Brhlovece vznikli roku 1960 zlúčením dvoch dovedy samostatných obcí: Dolných a Horných Brhlovec, ktoré stavebne súviseli a deliacou hranicou bol len potok. Dolné i Horné Brhlovece boli zemepánskymi obcami s malým počtom obyvateľov, ktoré pozostávalo prevažne zo zemepánskych želia-

Obr. 7. Komunálna kamenárska dielňa v Brhlovciach; v pozadí obnažená stena svahu s výskytom trachytového tufu.

rov. Určité stavebné povznesenie Horných Brhloviec nastalo v 2. pol. 18. stor., keď zemepánom sa stal Anton Körmendy, ktorý v sedemdesiatych rokoch 18. stor. postavil v Horných Brhlovciach kaštieľ (obr. 6) a kostol. Bolo samozrejmé, že pri oboch stavbách usiloval sa použiť miestny stavebný materiál, najmä trachytový tuf sa dal vhodne využiť. Na kaštieli z miestneho pieskovca sa postavil portál, okenné a dverné zárubne, sokel a pieskovec sa použil i na vnútorné úpravy kaštiela. Tieto kamenárske práce prevideli talianski kamenárski majstri. Syn talianskeho kamenára Donadelliho po skončení prác na kaštieli usadil sa v Brhlovciach a začal sa zaoberať výrobou náhro-

ných pomníkov z miestneho *sivého pieskovca*.¹² Brhlovskí muži zúčastnili sa už na právach pri výstavbe kaštiela, bez pomocných robotníkov nezaobišli sa ani talianski kamenári pri odborných právach na kaštieli, a tak Brhlovčania mali bezprostrednú možnosť sledovať a osvojiť si poznatky kamenárskeho remesla. Za prvého Brhlovčana, ktorý sa venoval kamenárstvu sporiadnemu zamestnaniu, označuje sa Július Droppa (1830–1915). Takmer súčasníkom Júliusa Droppe v kamenárskej výrobe bol Jozef Macho (1847–1917). Ďalšiu generáciu brhlovských kamenárov tvorili Michal Ješkovský, Ondrej Teleki a Ján Ježík, ktorí sa narodili v rokoch 1860–1870 a ich kamenárska činnosť vyvrcholila za

¹² Brhlovskí kamenári ho označujú priezviskom Donadelli. V miestnom archívnom materiáli, ani v matrikách sme o talianskom kamenárovi nezistili žiadny údaj, hoci mal zomrieť a pochovaný mal byť v Brhlovciach. Na cintoríne v Dolných Brhlovciach dosiaľ stojí pamätník Anny Donadelli, manželky talianskeho kamenára, ktorá zomrela 15. aug. 1865. — Podľa kan. vizitácie talianski majstri vymaľovali miestny kostol, postavený súčasne s kaštieľom. (Správa R. kat. farského úradu v Žemberovciach.)

Obr. 8. Stodola (*pajta*) v Brhlovciach; ako stavebný materiál použitý odpad z kamenárskej výroby.

prvej republiky. Približne o generáciu mladší boli Ján Karaffa, ktorý nepôsobil ako samostatný majster, ale len ako pomocník a Július Droppa starší, narodený v poslednom desaťročí minulého storočia; obaja patrili v čase výskumu v Brhlovciach medzi najstarších žijúcich kamenárov. Najmladšiu generáciu brhlovských kamenárov tvoria Július Wagner ml. (nar. 1914) a Štefan Ježík (nar. 1907, obr. 10), za ktorých pôsobenia zanikla v Brhlovciach tradičná kamenárska výroba z prírodného kameňa a nahradila sa výrobou z umelého kameňa.

Technológia kamenárskej výroby

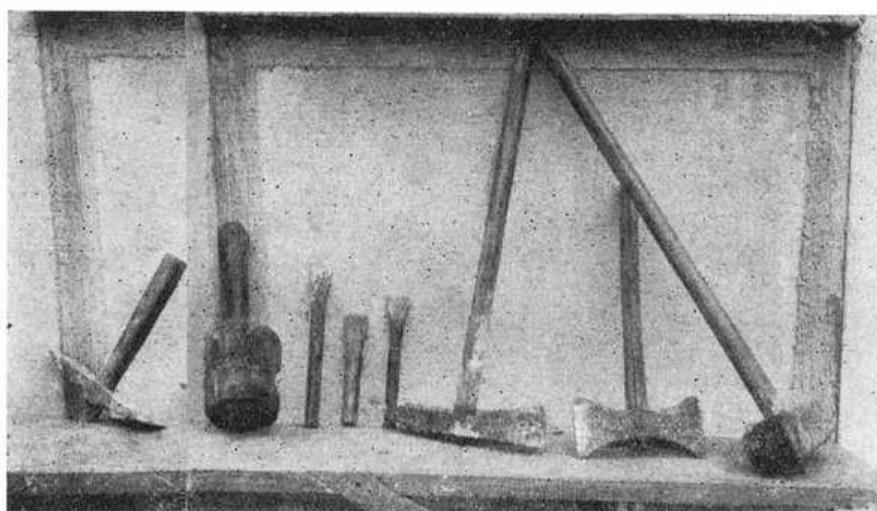
Brhlovce ležia v kotline vokol nich už v samotnom intraviláne obklopujú ich mierne svahy, v ktorých geologickej štruktúre nachádzajú sa viaceré druhy trachytu, ktorý položil základ miestnemu kamenárskemu remselu. Dlhodobým explootovaním kameňa obnažili sa všetky svahy v obci a vytvorilo

sa niekoľko kameňolomov. V profile obnažených svahov, vysokých až 30 m, vidieť geologicke zloženie, ktoré nie je jednotné. Pásy niekoľkých druhov tufov poprestýkané sú vrstvami menej hodnotného kameňa alebo sypkými pieskami a štrkopieskami. Domáci ľudia, najmä kamenári, mnohorocňou skúsenosťou dobre sa zorientovali v mnohorakom geologickom materiáli, z ktorého ich predovšetkým zaujímal trachytový tuf, v miestnej terminológii *pieskovec*. Ale ani z tufov nie každý bol vhodný pre kamenársku výrobu. Napr. tzv. *pleskáč* obsahoval značné množstvo vody, za mrazu praskal a tieto vlastnosti ho vylúčili z použitia v kamenárstve. Pleskáč svojim tmavším odtieňom sa ľahko rozlíšil od tzv. *svetlého kameňa, sivého pieskovca*, ktorý sa nemrvil, nerozpadával, pomerne ľahko vyschol a preto tento druh tufového kameňa brhlovskí kamenári používali na všetky druhy kamenárskych výrobkov, a to od vzniku miestnej kamenárskej výroby až po jej zánik.

Sivý pieskovec vyskytoval sa v pásoch, ktorých výška sa pohybovala od 50 do 100

a viac cm a ich šírku často ohraničovali zvislé trhliny. Dobývanie kameňa v stene bola veľmi namáhavá robota a potrební

k nej boli viacerí mužovia a silné železné nástroje. Z nich sa používali najmä tieto (obr. 9):

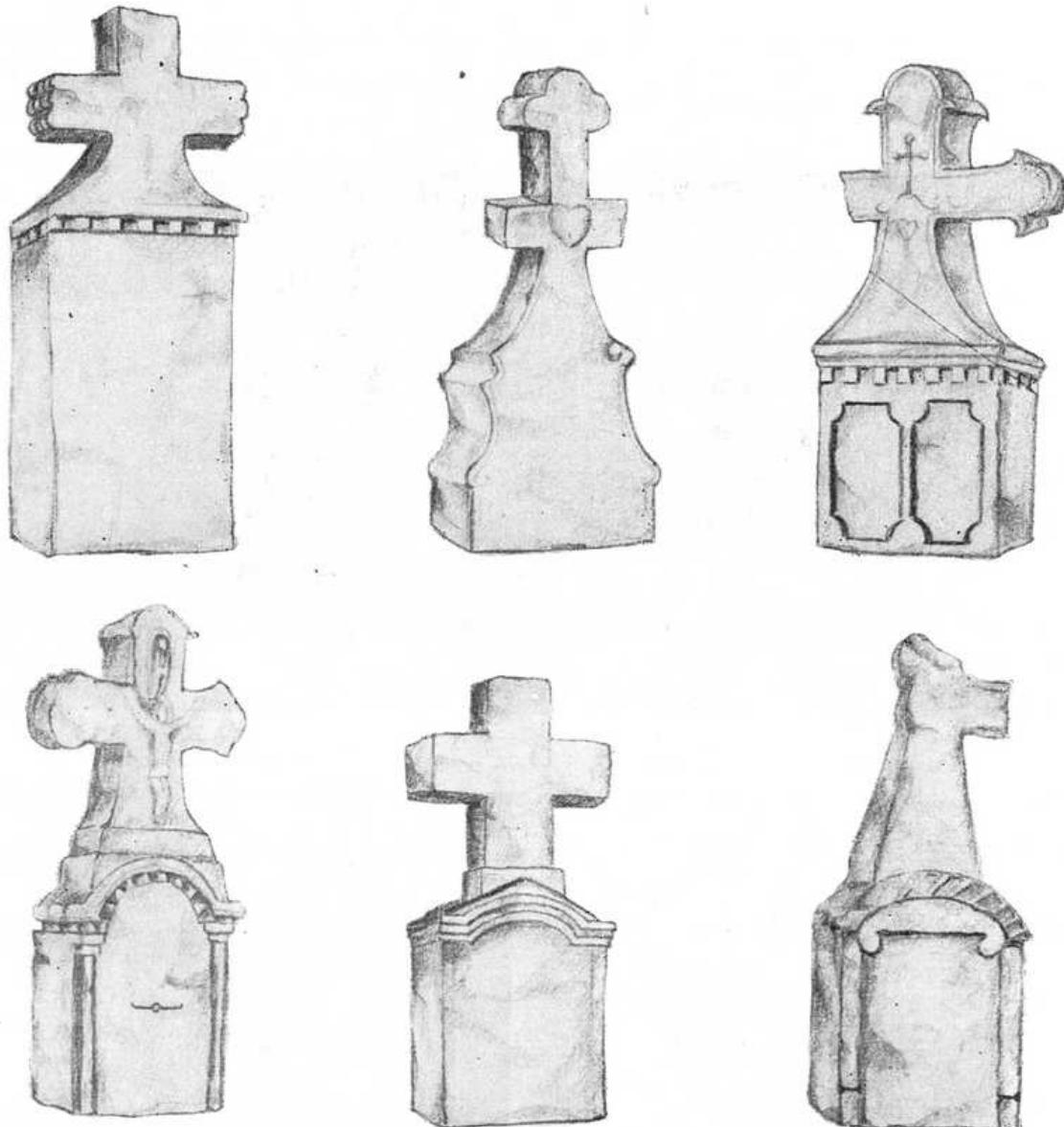
Obr. 9. Kamenárske výrobné náčinie (zľava: *sekan*, *drevená pucka*, *dláta*, *čakan*, *pekhamer*, *železná pucka*).

Obr. 10. Štefan Ježík, kamenársky majster v Brhlovciach, príslušník poslednej kamenárskej generácie.

Obr. 11. Použitie kameňa v miestnom prostredí na stavbu stien a schodov; na obr. Július Wagner st., najstarší žijúci kamenár.

Obr. 12. Katolické náhrobníky vo forme krížov z cintorínov obci: Brhlovce (prvé dve) a Žemberovce (r. 1830). Autorkou všetkých kresieb M. Patrmanová.

Obr. 13. Katolické náhrobníky vo forme krížov z cintorínov obcí: Žemberovce, Nová Dedina.

čakan — bežný železný nástroj, na jednom konci s hrotom, na druhom s lopatkovitým ostrím,

špicák — ako čakan, ale na oboch koncoch končitý,

sekan — menší železný nástroj s krátkym poriskom, na oboch stranach s lopatkovitým ostrím,

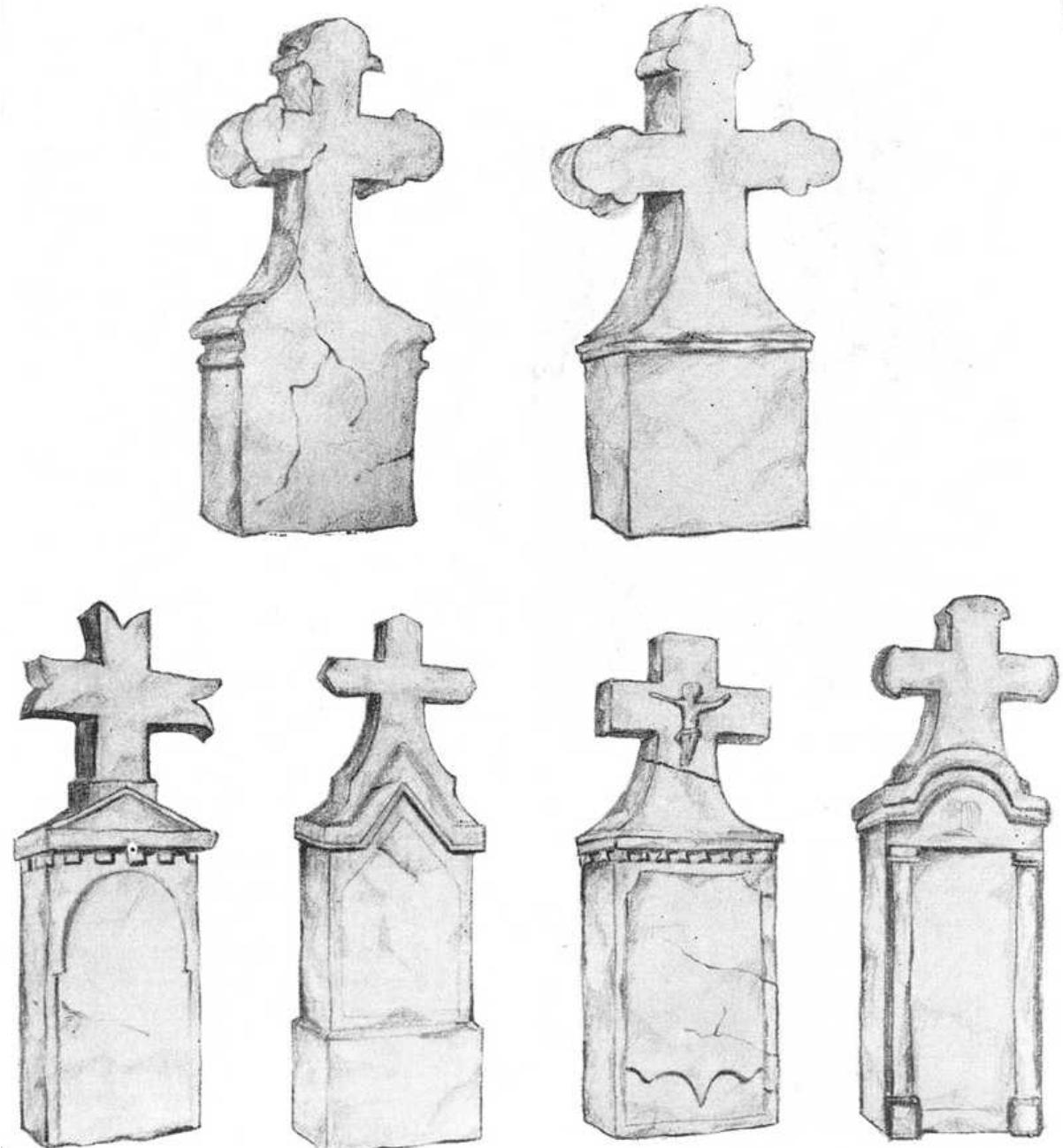
pekhamer — fažší železný nástroj so sekerovitým ostrím na oboch stranach,

pucka — fažké železné kladivo,

štanga — železná tyč.

Z jednotlivých nástrojov mal kamenársky majster po viac kusov, napr. aj 20 čakanov. Jednak mal niekoľkých pomocníkov a viacerých robotníkov, okrem toho nástroje sa rýchlo otupovali i v priebehu roboty bolo ich treba zanesť ku kováčovi na naostrenie. Kamenárske železné nástroje vyrábal a o ich údržbu sa staral miestny kováč.

Svetlý kameň v obnaženej stene bolo ľahko spoznať a dalo sa odhadnúť, či svojimi rozmermi alebo kvalitou je vhodný pre výrobu. Ak sa vyskytoval blízko povrchu, odstráne-

Obr. 14. Katolícke náhrobné pomníky vo forme krížov z cintorínov obcí: Brhlovee, Podlužany, Brhlovee.

Obr. 15. Katolícke náhrobné pomníky z cintorínov obcí: Brhlovee (prvý z r. 1934) a Bory (posledný z r. 1896).

ním hornej vrstvy nevhodného materiálu ľahko sa dalo k nemu dostat. Ak sa vyskytoval nižšie v stene, jeho dobývanie bolo obľažnejšie. V takomto prípade bolo potrebné obnažiť vrchnú stranu kameňa, a to odstránením všetkého materiálu, ktorý sa nachádzal nad vrstvou kameňa. Takto do steny vyhlbený priestor kamenári nazývali tunelom. Bol

150 cm vysoký, aby sa v ňom dalo pracovať a jeho hĺbka závisela od šírky kamennej vrstvy, ktorá sa mala odvaliť, obyčajne mávala od 60 do 200 cm. Pri vyhlbovaní tunela sa používali čakany, špicáky, železné tyče, železné kliny a pucky. Vrstvy kameňa, vhodného pre kamenárske spracovanie, pod tlakom vrchných geologických vrstiev popras-

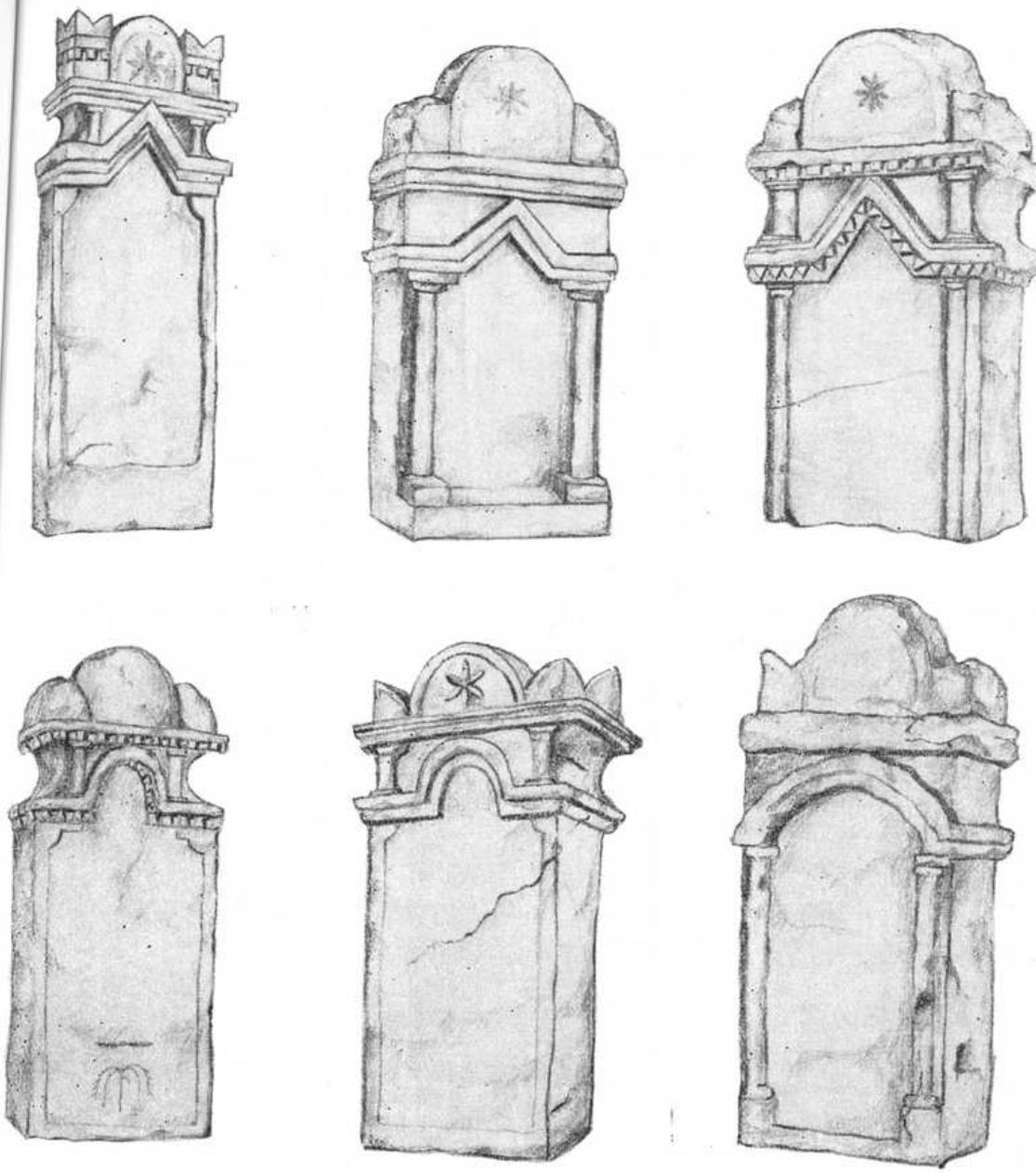

Obr. 16. Kamenný náhrobný pomník z Brhlovice z r. 1834.

Obr. 17. Kamenný náhrobný pomník z Brhlovice z r. 1853.

kali, vytvorili vertikálne trhliny, ktoré oddeľovali kus kameňa od iného a boli kamenárom pri dobývaní kameňa dôležitou pomôckou, ktorá veľmi podstatne uľahčovala lámanie kameňa. Kamenári už pri výbere kameňa v svahu kameňolomu všímali si prirozené vertikálne trhliny a podľa nich sa rozhodovali, ktorý kus kameňa vylomiť. Trhliny teda ohraničili šírku určitého kusa kameňa a nimi bol kameň oddelený od ostatnej súvislej vrstvy. Trhliny kamenári nazývali *fuga, fugi*. Ak vo vrstve kameňa neboli vertikálne trhliny, dohývanie jednotlivých kusov bolo fažšie a nákladnejšie. V takom prípade bolo potrebné i z týchto zvislých strán kameň násilím odtrhnúť. Vykonalo sa to tým spôsobom, že sa vertikálne vyhlbil (*vyšrámoval*) 25 cm široký jarček na mieste, kde kamenár mienil kus oddeliť. V jarčku sa na každých 10–15 cm vyhlobili jamky špicákom, do nich sa založili železné kliny a rovnomenrným vbiajaním klinov vertikálna stena praskla a oddelila sa od ostatnej kamennej hmoty. Ak aj druhú vertikálnu stránku bolo potrebné oddeliť, pokračovalo sa podobným spôsobom (*šrámovaním*). K zvislému šrámovaniu dochádzalo zriedkavejšie, pretože kamenári veľmi dbali, aby dobývali kus kameňa, ktorý je ohraničený vertikálnymi fugami. Keď kameň z bočných strán bol oddelený fugami alebo umelým zásahom a vrchná strana obnažená bola vyhlbeným tunelom, prikročilo sa k odtrhnutiu zadnej steny v tuneli. Použila sa znova, ako pri každom odlučovaní a delení kameňa, technika šrámovania. V predpokladanej čiare sa vyhlbil jarček, a v ňom jamky, založili sa železné kliny a pravidelným udieraním železným kladivom sa i táto strana kameňa oddelila. Zostávalo už len uvoľniť kameň zo spodku, čo nevyžadovalo zvláštnu námahu. Kus kameňa ležal na štrkovitom podklade, takže kameň sa len podbil a tým uvoľnil zo všetkých strán. Traja-štyria chlapci železnými tyčami (*štangami*) kameň zdvihli, podložili drevené drúky alebo trámy, založili reťaze a pomocou nich kameň vytiahli zo steny a spustili na zem. Najčastejšie vylamovali kus kameňa v rozmeroch $200 \times 50 \times 40 - 50$ cm, teda 200 cm dlhý, 50 cm vysoký a 40–50 cm široký. Kameň takýchto rozmerov vážil 12 q, pretože bol ešte vlhký. Po vyschnutí bol ľahší, ale i pevnejší, vlhký kameň ľahšie

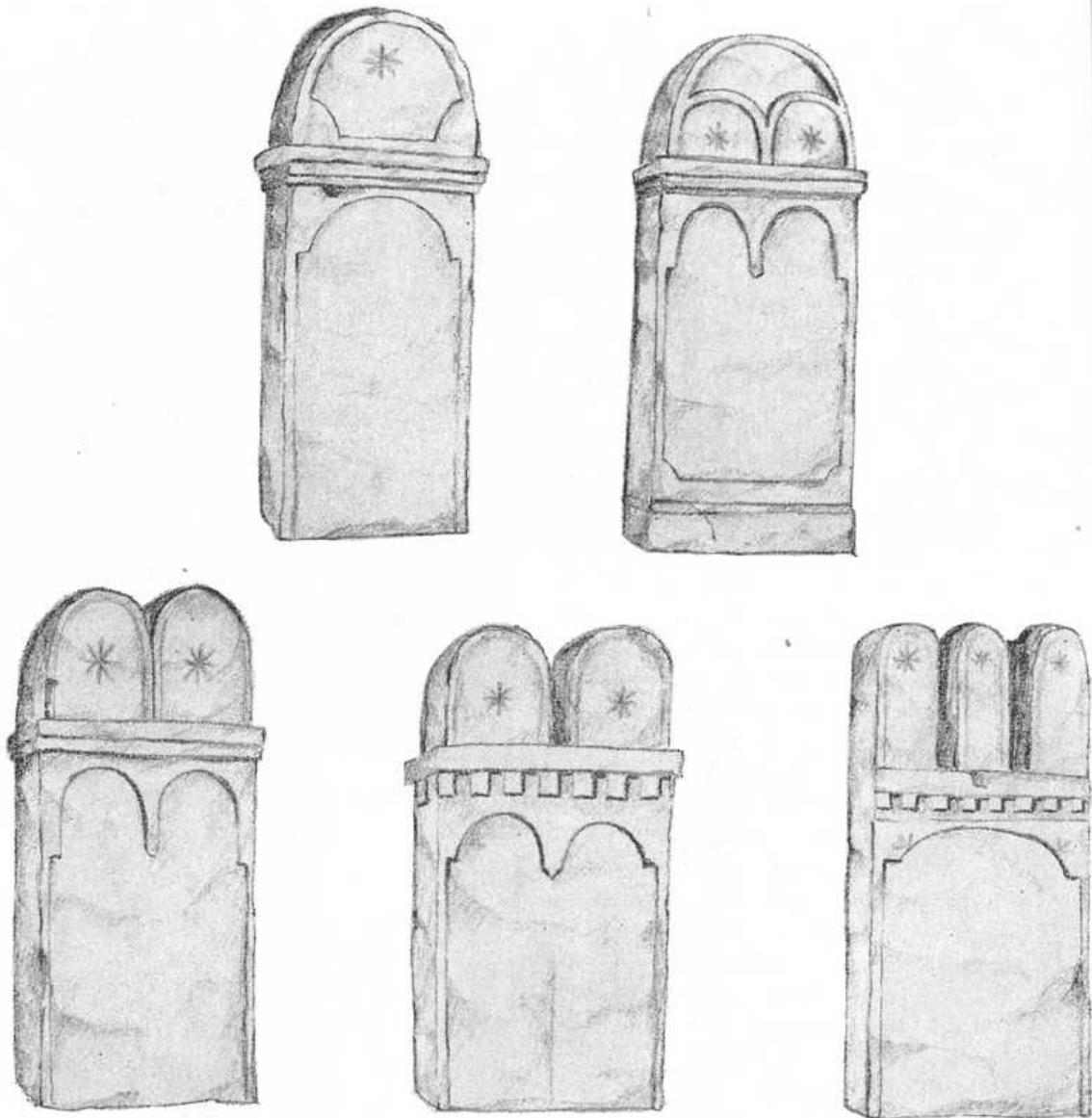
Obr. 18. Protestantské náhrobné pomníky vo forme tabúľ z cintorínov obcí: Brhlovce, Žemberovce (r. 1889), Žemberovce (r. 1900).

Obr. 19. Protestantské náhrobné pomníky vo forme tabúľ z cintorínov obcí: Bory (r. 1910), Žemberovce (r. 1896).

praskal. Niektorý odvalený kameň vážil aj 20 q. Kamenársky majster Ježík spomíнал, že odtrhol kameň takých rozmerov, z ktorého vytiesal osem stĺpov-pilierov na brány.

Zo steny vylomený kus kameňa bolo potrebné odsunúť spod steny lomu a dostaviť ho na vhodnejšie miesto na ďalšie spracovanie. Priamo v lome, vo vzdialenosťi okolo

20 m, kamenári si postavili provizórne šopy, kde kameň ďalej opracovávali a kde tejto práci nič neprekážalo. Vylomený kameň dopravili k šope prevalovaním pomocou dráku (brhlovskí kamenári hovorili *vykrbálať kameň*). V baniach si pre tento účel postavili aj jednoduchý gápel. Kus kameňa ovinuli lanom a pomocou kolesa, umiesteného na

Obr. 20. Protestantské náhrobné pomníky vo forme tabúľ z cintorínov obcí: Žemberovce, Jur. n. Hr. (r. 1886).

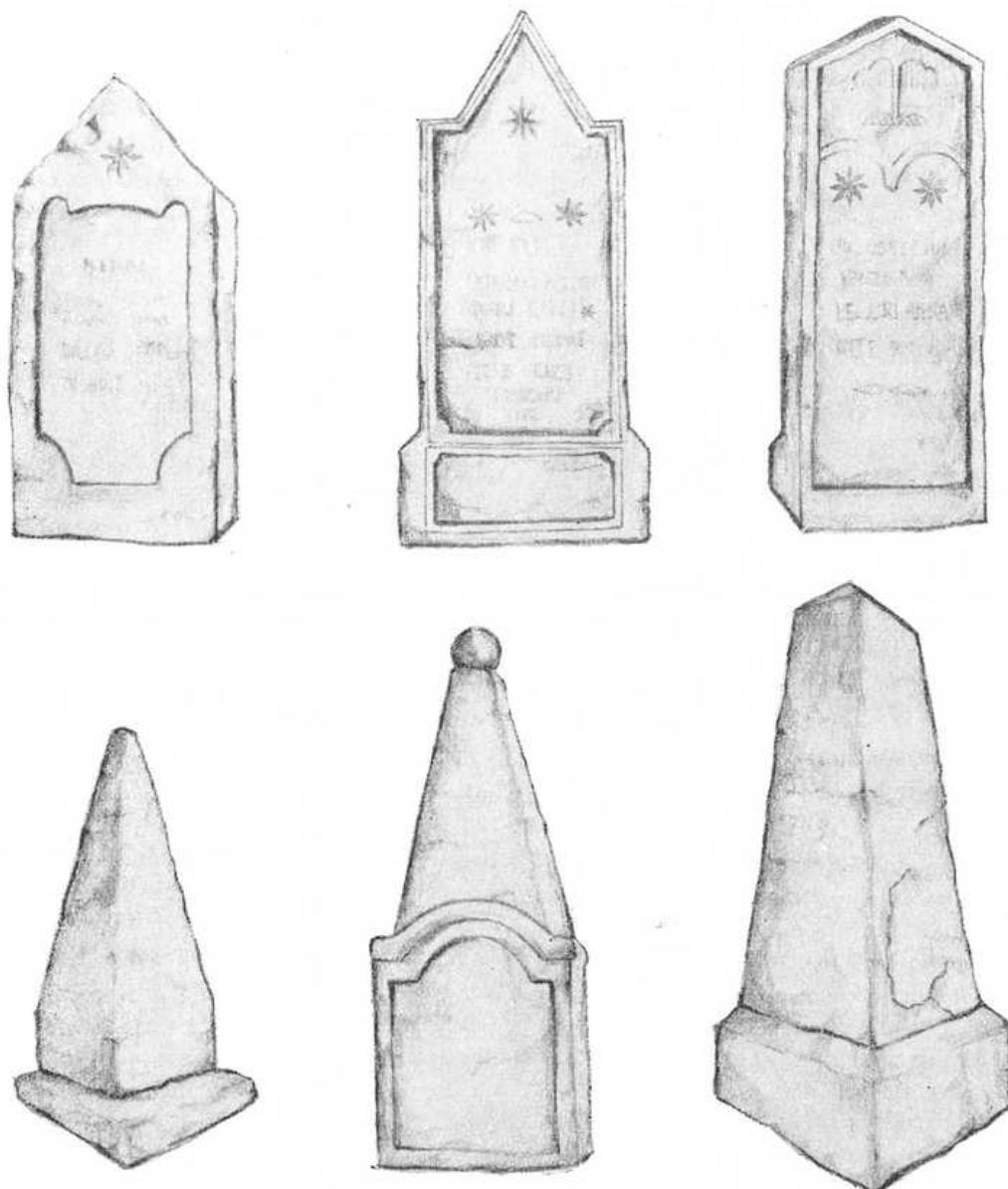
Obr. 21. Protestantské náhrobníky z cintorínov obcí: Žemberovce (r. 1883, 1912), Brhlovce.

zemi sa lano zvijalo a kameň sa prifahoval, prisunoval ďalej od bane k šope, kde sa opracoval.

Bane na kameň sa nachádzali okolo celých Brhloviec. Kamenári ich mali aj na svojich vlastných pozemkoch, ale bane otvárali aj na pozemkoch iných občanov, ktorí sa nezaoberali kamenárstvom. Týmto platili za každý odvalený kus kameňa, za prvej republiky 10–15 korún.

Dobývanie kameňa bolo prvou prácou kamenárov v novej pracovnej sezóne, ktorá sa

začínala v marci, v apríli. Pretože kamenári pracovali na voľnom priestore, cez zimné mesiace sa nemohli venovať remeslu. Len na jar, keď už počasie dovoľovalo prácu vonku, dali sa do roboty. Prvou úlohou bolo zhromaždiť dostatočné množstvo kameňa na celú nastávajúcu pracovnú sezónu, teda s prácou v lome. Ak na jednom mieste, v jednej bani nenašli dostatočné množstvo vhodného kameňa, kameň lámali na viacerých miestach, v niekoľkých baniach. Keď si nazhromaždili dostatočné množstvo kameňa na celú sezónu,

Obr. 22. Protestantské náhrobné pomníky z cintorínov obci: Bory (r. 1935), Žemberovce (r. 1896, 1910).

Obr. 23. Protestantské náhrobné pomníky vo forme ihlanov z cintorínov obci: Brhlovce, Žemberovce, Bory.

pristúpili k ďalšej fáze kamenárskej výroby, k jeho opracovaniu, k výrobe kamenárskych výrobkov niekoľkorakého druhu.

Opracovanie vylomeného kameňa vykonalo sa priamo v bani, kde si kamenári pre tento cieľ, vo vzdialosti dvadsať-tridsať metrov od steny bane, vybudovali provizórne drevené stavby, tzv. šopy. Šopa bola jednoduchá

stavba, pozostávajúca zo štyroch stĺpov bez stien, so sedlovou streškou, pokrytou slamou, šindľom alebo škridlou. Pretože objemné a fažké vylomené kusy kameňa bolo by námahavé dopravovať na väčšiu vzdialenosť, napr. do kamenárovho dvora, tak si kamenári dielne zriadili priamo v bani. Šopa poskytovala kamenárom prístrešie za nepriaznivého počasia, chránila ich najmä pred dažďom.

Obr. 24. Bory, kamenný náhrobník s hebrejským nápisom.

Ak si kamenár zhromaždil kameň na niekoľkých miestach, všade tam si postavil aj šopu na opracovanie kameňa. Osobitné dielne priamo pri domoch kamenári nemali.

Vylomené kusy kameňa boli rozmerné a vyšlo z nich niekoľko výrobkov alebo niekoľko dielcov výrobku, napr. brán. Preto ich bolo treba rozdeliť, rozpoltiť na menšie kusy podľa konkrétneho výrobného zámeru. Delenie kameňa sa vykonalo vždy tak, že každý kus sa rozdelil na dve rovnaké polovice, každá polovica na ďalšie dve polovice, prípadne sa vykonalo aj ďalšie delenie. Rozpoltenie kameňa sa vykonalo šrámovaním, ktoré už poznáme z dobývania kameňa a jeho oddelovania od ostatnej kamennej hmoty v bani. Pomocou železných klinov, založených do jamičiek a rovnoramenným udieraním na ne sa kameň presne oddelil v zamýšľanej čiare v kubickej forme. Ak by sa šrámovanie nebolo dôkladne vykonalo alebo ak by sa kamenár pokúsil rozdeliť kameň bez šrámovania, bol by sa oddelil nepravidelný kus kameňa, ktorý by nebol mohol použiť.

Delením získané kusy kameňa podľa svoj-

ho tvaru a veľkosti opracovávali sa ďalej už na definitívny výrobok. Dostali už konečný tvar i stupeň opracovania, kamenári hovorievali, že ich opracovali *do laty a do miery*. Pokračovalo sa tak, že dlátom (*dlácom*) sa vysekali okraje na predpokladané rozmery a zvyšujúca vnútorná hmota sa odsekala čakanom. Steny výrobku sa vyhladili sekerkovitým nástrojom, ktorý kamenári nazývali *sekan* (*okuvať sekanom* — vyhladiť výrobok načisto). Dlátami a aj sekanom vysekali napokon rôzne ozdobné prvky, zväčša geometrického tvaru, a to alebo plasticky, v rozličných hlbkach (nazývali ich *fašódy*) alebo ich len výryli. Hotové výrobky kamenári dopravili domov, kde na dvore mali šopu ako sklad hotových výrobkov. Doma na dvore vysekali na pomníky alebo brány texty (mená) a výrobky aj farebne vyzdobili.

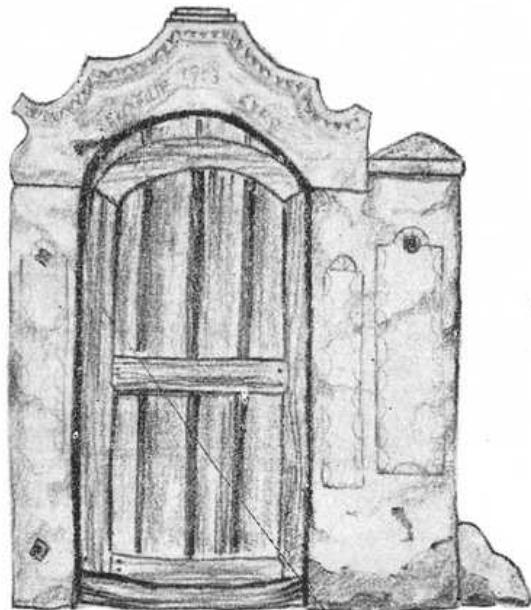
Kamenársky majster už pre samotnú povahu remesla (váha výrobkov, ťažká práca pri dobývaní kameňa) nemohol ju vykonávať sám, ale musel mať pomocníkov. Obyčajne zamestnával 3–4 pomocníkov a 2–3 robotníkov. Kamenárski pomocníci sa venovali odborným kamenárskym prácam, kdežto robotníci pomáhali v bani pri dobývaní kameňa a v ďalšej fáze výroby zväčša odvážali, odstraňovali odpad, ktorý vznikal pri kresaní kameňa; aby odpad nezatarasoval pracovisko, musel sa sústavne odvážať. Kamene, ktoré sa získali pri lome kameňa a ktoré sa pre kamenársku prácu nehodili, kupovali stavebnici na stavbu obytných domov a hosp. budov (obr. 8). Ak sa všetok kameň, zhromaždený na jar na celú sezónu nespracoval do zimy a mal prezimovať, musel sa dobre poprikrývať slamou a kukuričnou vňaťou, aby cez mrazy nepopraskal, čo mu hrozilo, ak nebol dostatočne vyschnutý. Kameň za 2–3 mesiace po vylomení dostatočne vyschol.

Kamenárské remeslo v Brhlovciach bolo sezónnym zamestnaním. Pretože sa vykonávalo na voľnom priestranstve, nebolo možné venovať sa mu cez zimné mesiace. V marci, apríli začalo sa s prácou v lome a do 1. novembra sa skončila ich pracovná sezóna. Do tohto dňa postavili objednané náhrobníky na cintorínoch a tým ukončili práce. Pretože každý brhlovský kamenár mal aj svoje gazdovstvo, cez zimu sa venoval len práci okolo domu.

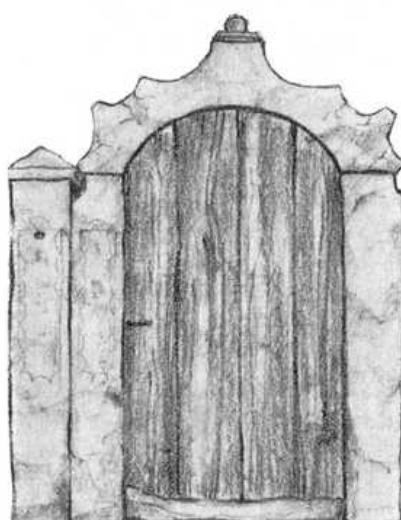
Výroba náhrobných pamätníkov

Pôvodným a najdôležitejším výrobkom brhlovského kamenárstva boli náhrobné pamätníky. Pre talianskeho kamenára, ktorý sa v poslednej tretine 18. storočia usadil v Brhlovciach, existenčne najvýhodnejšie bolo venovať sa výrobe náhrobných pamätníkov, ktoré si ľahko našli odbyt nielen v Brhlovciach a blízkom okolí, ale i v širšom priestore Hontu a Tekova. Pričinením brhlovských nasledovníkov, ktorí si kamenárske poznatky osvojili a ktorých rady sa postupne rozširovali, hontianske a čiastočne i tekovské cintoriny sa zaplnili kamennými znakmi rôzneho druhu. Brhlovce ležia na rozhraní slovensko-maďarského etnika a na tomto priesotre žili príslušníci niekoľkých náboženských vyznania: katolíci, evanjelici, kalvíni i židia. Príslušníci týchto náboženských vyznaní používali ako náhrobné pamätníky tvarove odlišné znaky, ale brhlovskí kamenári vyrábali pamätníky pre každé vyznanie, teda pamätníky rôznych typov a tvarov. Pre katolíckych veriacich stavali sa náhrobníky v rozlične tvarovaných krízoch (obr. 12–17), pre evanjelikov a kalvínov kamenné stĺpy, tabule (obr. 18–22), alebo pyramidálne tvary pamätníkov (obr. 23) a pre príslušníkov židovského náboženstva náhrobníky vo forme tabúľ s hebrejskými nápismi (obr. 24).

Umelecky najcennejšie boli náhrobníky z najstaršieho obdobia, ktoré boli masívne, tvarove rôzne členené, s plastickou výzdobou, charakteristickou pre kamenárske práce. Náhrobníky z tohto obdobia mávali aj plastické figurálne motívy (*corpus*), vykresané z jedného kusa kameňa spolu s náhrobníkom. Vo vývoji alebo premenách najmä krížových náhrobníkov možno pozorovať urči-

Obr. 25. Nová Dedina, č. d. 54, kamenná brána z r. 1909.

Obr. 26. Šarovce, č. d. 428, kamenná brána z r. 1887, brána z Hont. Nemiec.

Obr. 27. Šarovce, č. d. 428, kamenná brána s vrátami.

té stupne, ktoré možno dať do súvisu s jednotlivými generáciami kamenárov. Najstaršie kamenné náhrobníky v Brhlovciach iste vyrobili talianski kamenári, najmä spomínany Donadelli, ktorého práce vynikali masívnosťou hmoty, rôznorodosťou tvaru, predovšetkým v drieku náhrobnika. Jeho kamenárske diela možno poznať aj podľa typu písma, ktorým sú väčšie verzálky, hrubšie a hlbšie ryté, ukladané tesne k sebe. Najstarší brhlovskí kamenári (Július Dropa, Jozef Macho) ako aj ich neskôrší následovníci z ďalších generácií výrobu pomníkov tvaroslovne zjednodušili a usilovali sa ustáliť jednotlivé typy, od ktorých sa už len zriedkavo odchylovali. Pre náhrobníky Júliusa Dropu (fazisko činnosti v 2. pol. 19. stor.) charakteristický bol rovný krk križového náhrobnika, naproti tomu na pomníkoch Júliusa Wagnera st., ktorého činnosť zapadá do 1. pol. 20. stor., špecifický je zaoblený krk kríza.

Aj brhlovské náhrobné pomníky, vyrobené pre príslušníkov protestantských cirkví, prešli určitým vývojom. Na najstaršie použil sa hrubší kameň, hranatého tvaru, na ktorý

v rohoch, prípadne i v strede bolo možné umiestniť profilované výstupky, akoby vežičky. Tabuľové pomníky sa neskôršie zjednodušili v tom, že ich horná časť dostala hladkú zaoblenú formu. Symbolika a ornamentika na protestantských pomníkoch vyrobených v Brhloveciach bola nepomerne striedmejšia, než sa vyskytovala na ľudových náhrobníkoch podobného tvaru, aké poznáme z Novohradu. Na náhrobníkoch z Brhlovec sa vyskytovala prevažne ružica a smutná vŕba. Pozornosť si zaslúžia niektoré pomníky pre kalvínskych príslušníkov, predovšetkým kubatúrou pyramidálnych tvarov. Evanjelické a kalvínske náhrobné pomníky mali prevažne tvar tabuľ. Vzájomne sa však odlišovali tým, že evanjelické náhrobné tabule v hornej časti vykresané boli do špice (v tvaru sedlovej strechy), naproti tomu kalvínske náhrobné tabule boli zaoblené do polkruhu. Na cintorínoch okolitých obcí zistili sme i tabuľové pomníky s hebrejskými textami. Hoci sivý pieskovec bol dobrým materiálom pre kamenársku výrobu, predsa len po mnohých desafročiach poveternostné podmienky

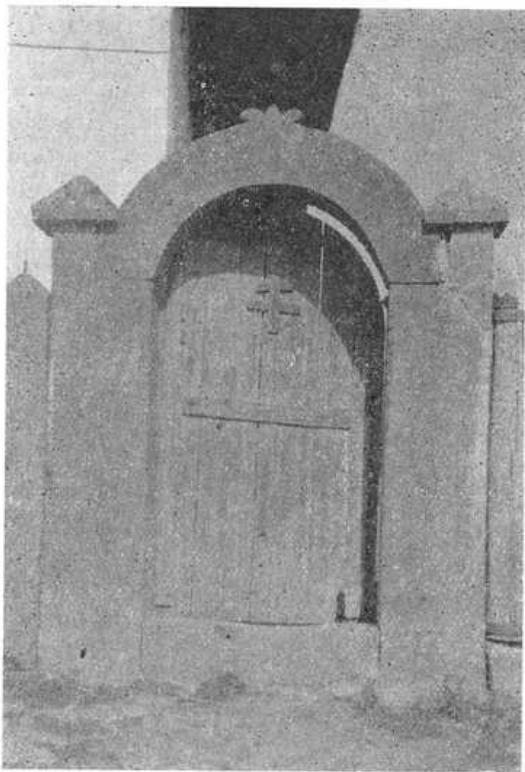
rozrušili povrch náhrobníkov, vyrobených z tohto materiálu. Povrch náhrobníkov sa rozmrivil, vyryté texty stali sa nečitatefnými, takže pri výskume najstarších náhrobníkov nebolo možné presne si overiť rok ich vzniku priamo z týchto výrobkov.

Výroba náhrobníkov bola hlavnou výrobou náplňou brhlovských kamenárov. Kamenársky majster za sezónu vyrobil 50–60 pamätníkov. Vytkanie jedného križového náhrobníka trvalo dva dni a jeho cena v tridsiatych rokoch bola 120 korún, k čomu sa osobitne pripočítala práca za vysekanie nápisu a za postavenie náhrobníka priamo na mieste v príslušnej dedine. Záujemci si náhrobníky objednávali u kamenárov, s ktorými sa dohodli na tvaru, texte, prípadne cene. Kamenári po nalámaní kameňa v prvých jarných mesiacoch urobili napred pamätníky, na ktoré mali objednávky. Keď túto prácu skončili, robili náhrobníky (i brány) do zásoby, a to podľa tvaru, ktorý bol práve zaužívany, bežný. Takže keď záujemca prišiel, mohol si vybrať hotový náhrobný kameň, ktorý sa doplnil príslušným vyrytým textom. Niektoré časti náhrobníkov farbili, najčastejšie bielou farbou, čo však na zachovaných náhrobníkoch sa nezachovalo, pretože dážď farbu pomerne rýchlo zmyl. Svoje autorstvo kamenári obvyčajne označovali vyrytím svojho priezviska na bočnej stene dolnej časti náhrobníka. Hotový náhrobný kameň si zákazník sám dopravil do svojej dediny, na hrob ho však prišiel postaviť kamenár, ktorý ho vyrobil.

Výroba náhrobných pamätníkov z prírodného lomového kameňa zanikla v Brhlovciach v rokoch 1944–1945. Kamenárstvo sa sice zachovalo i naďalej, ale už z iného materiálu, z umelého kameňa, čo kamenárskej výrobe vtlačilo nový a celkom odlišný charakter.

Výroba kamenných brán

Popri náhrobných pamätníkoch druhým dôležitým druhom kamenárskej výrobky v Brhlovciach boli brány (obr. 25–29). Dediny na rozhraní Tekova a Hontu situované sú prevažne na rovnom teréne, majú pravidelnú radovú zástavbu popri ceste alebo

Obr. 28. Hontianske Nemce, kamenná brána.

Obr. 29. Podlužany, č. d. 101, kamenná brána z r. 1896.

ulici. Hlavným zamestnaním obyvateľstva bolo roľníctvo, ktoré bonitou pôdy a podnebnými podmienkami umožňovalo intenzívnejšiu poľnohospodársku výrobu. Pri každom roľníkom dome bol široký dvor, vyúsťujúci do uličnej čiary, ktorý sa zo strany ulice ohradil. Pôvodne to boli nízke doštené brány, spočívajúce na drevených stĺpoch. V druhej polovici 19. storočia začali sa stavať kamenné brány, čo bezpochyby umožnila lepšia hmotná situácia tekovského alebo hontianskeho roľníka, ktorý po zrušení poddanstva sa počas niekoľkých nasledujúcich desaťročí hmotne predsa len povzniesol a mohol si dovoliť i nákladnejšiu kamennú bránu.

Kamenné brány pozostávali z dvoch častí: zo vstupnej bránky do domu a z vrát, vedúcich do dvora. Vstupná bránka bola z dvoch stĺpov (pilierov), ktoré boli 160–180 cm vysoké, vykresané do štvorca, ktorého jedna strana mala 8 cílov. Bránkové stĺpy v šírke 120 cm preklenuté boli profilovaným oblúkom z kameňa, ktorý sa nazýval *krivica* alebo *cirkel*. Bránou sa vchádzalo do domu popod podstrešie. Ďalšie dva stĺpy (piliere) slúžili na upevnenie vrát, z nich jeden situovaný bol tesne k pravému bránkovému stĺpu a druhý opieral sa o zadnú pozdĺžnu časť susedovho domu. Pretože na tieto stĺpy sa upevnili dve krídla širokých vrát, tieto kamenné stĺpy boli masívnejšie ako bránkové stĺpy a jedna strana do štvorca vykresaného piliera mala 18 cílov. Čo sa týka výšky, stĺpy pre bránku i pre vráta boli rovnako vysoké. Stĺpy pre vráta mali ihlanovitú striešku, často vykresanú spolu s pilierom z jedného kusa kameňa. V niektorých prípadoch pravý stĺp bránky a ľavý pilier vrát boli vykresané z jedného kusa kameňa, čím sa váha nepomerne zvýšila a fažie bolo s takýmto kamenárskym dielcom manipulovať (dvihať ho a prevážať). Jeden pilier pre vráta väzil 8 q, pretože okrem časti nad terénom (160–180 cm), 50 cm mala neokresaná časť piliera, ktorá sa zapustila do zeme, takže celý pilier mával výšku od 210 do 230 cm. Podzemnú časť piliera nazývali *koreň*.

Kamenári pri výrobe brán mali na zreteli nielen ich funkčnú zložku, ale dbali, aby ich výrobky pôsobili aj esteticky. Tento zámer realizovali v tvarosloví a výzdobe vstupnej brány, najmä oblúku nazývaného *krivica*,

čiastočne i na čelných stranach bránkových stĺpov. Oblúk z vnútorej strany hladko vypracovali a nadväzoval na vnútorné hrany bránkových stĺpov. Vonkajšia, vrchná časť bránkového oblúka bola profilovaná pomerne dosť jednotne, len v podrobnostiach boli odchýlky. Niektoré krivice i vonkajší oblúk mali hladký, avšak v strede vyčnievala štylizácia akejsi korunky. Kamenný oblúk mal aj mierne hlbokú plastickú výzdobu, pozostávajúcu z pása trojuholníčkov alebo štvorčekov, ktoré sa aj farebne zdobili (modrou alebo červenou farbou). V strede oblúka vysekané bolo meno a priezvisko majiteľa domu, ako aj rok postavenia brány. Miernu výzdobu mali aj stĺpy bránky, niekedy aj vrát, ktorá pozostávala z uzavretého obrazca vlnoviek, vyrytých na čelnej strane stĺpa po jeho výške. Obyvatelia maďarských obcí pred r. 1918 dávali si na krivicu vyryť aj uhorskú korunu. Vyskytovala sa aj rastlinná ornamentálna výzdoba, prevažne v štylizovanej forme, napr. kvet v kvetníku, prípadne aj symboly, napr. križe. Osobitným výzdobným prvkom bolo umiesťovanie kamených gúľ na najvyšší bod krivice, prípadne i na ihlan stĺpa vrát. Niekedy sa na krivicu umiestňovali aj tri, prípadne päť kamených gúľ.

Jednokrídlová bránka zastiera celý priestor vymedzený zvislými stĺpmi a krivicou, a obyčajne bola zbitá jednoducho so zvislých dosák. Veľmi často sa však dbalo, aby i drevená bránka bola vypracovaná starostlivejšie a vtedy zhotovala sa kombináciou tenkých vodorovných, zvislých alebo šikmých doštíčiek. Dvojkridlové vráta boli zo zvislých dosák, v hornej časti zašpicatených, zostavené v miernom oblúku a mali výšku okolo 150 cm. Bránky a vráta robili miestni stolári alebo samoukovi, ktorí sa na túto prácu specializovali a ich práca bola primeraná kamenárskej časti bránok.

Najstarší žijúci kamenári v Brhlovciach nevedia povedať, kedy sa začalo v ich obci s výrobou kamenných brán. Je bez pochybností, že prvotnými výrobkami boli kamenné náhrobníky a že len neskôr sa pridružila aj výroba brán, ktorá čo sa týka rozsahu a dôležitosti bola takmer rovnocenná výrobe pamätníkov. Možno ustáliť aj to, že talianski kamenári, napríklad spomínaný a v Brhlov-

ciach usadený Donadelli, sa výrobe kamených brán nevenovali, pretože v úrovni alebo v štýle dosiaľ zachovaných brán nemožno pozorovať také rozdiely, aké možno zistovať medzi pamätkami, vyrábanými kamenármi jednotlivých generácií. Na oblúky kamených brán kamenári vyrývali letopočet, ktorý označuje rok výroby brány. Nie všetky kamenné brány majú letopočet, ale z tých, na ktorých sa zistil, najstarší je z prvých rokov ôsmeho desaťročia 19. storočia. Ani jeden letopočet sa nezistil zo sedemdesiatych rokov 19. storočia, hoci nepreskúmali sme brány vo všetkých obciach, v ktorých sa vyskytuju. Na základe tohto môžeme ustáliť, že kamenné brány v Brhlovciach začali vyrábať na začiatku osemdesiatych rokov 19. storočia. Záujemci si brány objednávali priamo u výrobcov, ale ich dopravu z Brhlovcie do obce objednávateľa museli si obstaráť sami. Nakladanie jednotlivých ľažíkoch dielcov na drabinák bolo namáhavé a vykonalo sa tak, že sa zložilo predné a zadné koleso z jednej strany voza a pomocou drúkov sa dielce vložili na naklonený voz a uložili sa do rozprestretej slamy. Pochopiteľne, celú zostavu kamennej brány bolo treba odviezť na dva tri razy.

Stavanie kamených brán v Honte a vo východnej časti Tekova sa stalo kolektívnym zjavom a mnohým obciam tejto oblasti vtlačilo spoločnú črtu. Masívnosť kamenného materiálu, výtvarná zložka brán, ich rôznorodosť, uzavretosť gázdovstiev bránami vcelku pôsobili veľmi kladne na výzor dediny a ľudovej architektúre tejto oblasti dávali dobre pôsobiacu a špecifickú črtu. A to najmä v tých obciach, v ktorých výskyt kamených brán bol hromadný. Strediskom výroby kamených brán boli Brhlovce, kde bolo sústredené najviac kamenárov, hoci i v niektorých ďalších hontianskych obciach ako v Lišove, Tekovských Trstianoch, Domanikách pôsobili kamenári, ktorí sa zaoberali aj výrobou brán a pamätníkov, ale v týchto obciach boli len jednotliví kamenári. Od Brhlovcie na všetky strany do vzdialenosť okolo 50 km brhlovskí kamenári dodávali kamenné brány. Smerom na Šahy, do obcí ležiacich na ceste do Štúrova (v Pohronskom Ruskove aj dnes je ešte značný počet kamených brán), smerom na Nitru a Pukanec, ako aj v tzv. čilejkárskej

obciach (Čajkov, Podlužany) kamenné brány boli rozšírené a aj dnes sa vyskytujú.

Výroba kamenných brán a ich doprava bola namáhavá a pre stavebníka jednoduchším bolo postaviť betónové alebo železné stĺpy a upevniť na ne drôtené alebo železné pletivo. Dostatok nového materiálu i prerážajúci nový vkus zohrali svoju úlohu pri premene i v tejto zložke ľudovej kultúry. Od roku 1945 aj kamenári prestali robiť brány z prírodného kameňa a preorientovali sa na výrobu stĺpov z umelého kameňa, až napokon úplne prevládlo stavanie brán z betónových alebo železných stĺpov.

Brhlovskí kamenári popri náhrobnikoch a bránach, ktoré tvorili hlavnú a prevažujúcu náplň ich výrobnej činnosti, podľa potreby vyrobili aj iné druhy výrobkov z kameňa, ktoré sa potrebovali v dome, v gázdovstve alebo sa použili ako stavebný materiál (obr. 8, 11). Boli to válovy a žľaby na vodu rôznej veľkosti, dverné a obločné zárubne, schody, striešky na kamenné múry, dosky pod obloky, medzníky (mínniky) pre vytyčovanie trigonometrických bodov (vo väčšom množstve najmä pri komasáciách), kamenné kvádre na stavby domov, predovšetkým na sokle, dosky na pamätné tabule. Niektorí kamenári stavali aj studne, vyladali ich steny kamenými kvádrami.

Zánik tradičnej kamenárskej výroby

Kamenárska výroba z prírodného lomového kameňa trvala v Brhlovciach od konca 18. storočia do polovice 20. storočia. Čerpala z miestnych geologických daností, ktoré poskytovali dostatok vhodného materiálu, trachytového túfu, pre kamenársku výrobu. Strediská ľudového kamenárstva na Slovensku (Oravský Biely Potok, Dobrú Vodu, Dolný a Horný Tisovník, Brhlovce) charakterizovala určitými spoločnými znakmi predovšetkým jednotná výrobná náplň, ktorá tkvela vo výrobe náhrobných pamätníkov, určených prevažne pre vidiecke cintoríny, ako aj totožný technologický proces. Naproti tomu druhy náhrobných pamätníkov, podmienené rôznosťou náboženských vyznanií, ako i tvaroslovie náhrobníkov v dlhšom vývinovom období v ľudovom kamenárstve Brhlo-

vieč predstavovali prenikavejšiu rôznorodosť. V brhlovskom kamenárstve ďalším významným prvkom bola výroba kamenných brán, ktorá sa v iných oblastiach Ľudového kamenárstva na Slovensku nevyskytovala. Kamenárske výrobky z Brhloviec, najmä náhrobníky a brány, nemali len miestny význam, ale v hromadnom počte sa rozšírili i na vzdialenejšie oblasti Hontu a Tekova a dali obciám (bránami) a cintorínom (náhrobníkmi) osobitnú črtu.

Prebiehajúce hospodársko-sociálne premeny na slovenskej dedine zasiahli aj oblasť Ľudového kamenárstva. V štyridsiatych rokoch tohto stor. prestali sa stavať kamenné brány, i jestvujúce sa začali odstraňovať a nahradzovať kamennými alebo železnými stĺpmi,

medzi ktoré sa umiestňovali železné alebo pletivové brány. Rovnako i vo výrobe náhrobných pomníkov nastala o niekoľko rokov prenikavá zmena. Miesto vykresaných z kameňa začali sa stavať pomníky vyrobené vo formách z umelého kameňa. Tomuto prúdu prispôsobili sa i brhlovskí kamenári; zanechali výrobu náhrobníkov z prírodného kameňa a združením v miestnom komunálnom podniku orientovali sa aj oni na kamenársku výrobu z umelého kameňa. Zanechaním tradičného materiálu, starých technologických postupov kamenárska výroba v Brhlovciach stratila charakteristické a špecifické črty Ľudovej výroby, a i keď sa kamenárstvo zachovalo i nadalej, jeho činnosť prebieha už v iných, nových formách.

LA PRODUCTION POPULAIRE DES TAILLEURS DE PIERRES DANS LA VILLAGE BRHLOVCE

RÉSUMÉ

L'importance et la nécessité de l'emploi de la pierre dans la culture populaire est évident surtout dans l'architecture populaire; elle figure comme le matériel de construction. L'utilisation de la pierre dans un volume beaucoup plus rétrécit était celui de la production des articles qui démandaient une élaboration de la pierre plus essentielle, qui était donnée non seulement par la qualité naturelle de ce matériel mais aussi par la présence rare des pierres, comme p. e. le granit, des grès, des calcites, des trachytes, des travertins etc.

La présence des pierres molles en Slovaquie a stimulé la naissance de la production populaire de tailleurs de pierres; il y avaient quelques centres, l'un où on a produisait des meules (Nová Baňa, Žiar n/Hronom, Hliník n/Hronom) l'autre où on faisait les tombeaux de pierre (Oravský Biely Potok, Dobrá Voda, Horný et Dolný Tisovník).

Le présent article est consacré à la production populaire de tailleur de pierres dans un centre qui est placé dans le village Brhlovce (arrondissement Levice, Slovaquie du Sud). Le village est entouré des riches couches des tufs de trachyte et d'andésite et dans la littérature est connu par l'existence des habitations sculptées dans les roches, tirant son origine quelques siècles en avant. La présence des grès a donné l'origine à la production populaire des tailleurs de pierres de laquelle avaient la mérite des tailleurs de pierres italiens qui ont bâti le château local dans le dernier tiers du XVIIIe siècle. Des tailleurs de pierres italiens ont appris ce métier aussi aux habitants du village. Les tailleurs de pierres à Brhlovce ont produit avant tout des tombeaux en formes variées qui se différaient d'après la religion (catholique, protestante, calviniste ou juive). A la fin du XIXe siècle ils commençaient à produire aussi des portes de pierre, faites du grès. Les tombeaux aussi que les portes de pierre ont trouvé le débit dans beaucoup de villages de la vaste région. La production des tombeaux, des portes ainsi que d'autres produits du grès naturel avait disparu en 1944–45 et elle fut remplacée par les produits de la pierre artificielle.

L'article de l'auteur décrit en détail les conditions naturelles et géologiques, autour du village Brhlovce, la naissance de la production de tailleur de pierres, les diverses sortes de leurs produits (surtout la production des tombeaux et des portes), le débit des produits

de pierre, la fin de la production ainsi que son importance dans la culture populaire de cette région.

Illustrations: 1. La vue entière de l'Ouest du village Brhlovce, arrond. Levice. 2. Le château de Brhlovce, bâti dans les 80 années du XVIIIe siècle; le portail et les platte-bandes des fenêtres fait du tuf de trachyte. 3.—6. Brhlovce, les habitations sculptées dans les roches. 7. L'atelier d'un tailleur de pierres à Brhlovce; au fond la pente dénudée du tuf de trachyte. 8. La grange à Brhlovce; matériel de construction — des éclats de la production de tailleur de pierres. 9. Les outils du tailleur de pierres. 10. Štefan Ježík, l'un des derniers maître-tailleurs de pierres à Brhlovce. 12.—17. Les tombeaux — croix catholiques produits de Brhlovce, placés dans les cimetières des divers villages de la région Tekov et Hont. 18.—23. Les tombeaux protestants (évangéliques et calvinistes) en forme de table; produits de Brhlovce, placés dans les cimetières de la région Hont. 24. Le tombeau de pierre avec une épitaphe en hébreu au cimetière du village Bory. 25.—29. Les portes de pierre dans les villages Nová Dedina, Šarovce, Hontianske Nemce et Podlužany.

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Журнал Словацкой Академии Наук

Год издания XVII, 1969, № 2—3

Издается четыре раза в год

Издательство Словацкой Академии Наук

Редакторы Д-р Божена Филова и Павол Стано

Адрес редакции Братислава, Клеменсова 27

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE

Zeitschrift der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgung XVII, 1969, Nr. 2—3 Erscheint viermal im Jahre

Herausgegeben vom Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Redakteure Dr. Božena Filová und Pavol Stano

Redaktion Bratislava, Klemensova 27

SLOVAK ETHNOGRAPHY

Journal of the Slovak Academy of Sciences

Volume XVII, 1969, No 2—3

Published quarterly by the Slovak Academy of Sciences

Managing Editors Dr. Božena Filová and Pavol Stano

Editor Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE

revue de l'Académie slovaque des sciences

Anné XVII, 1969, No. 2—3 Paraît quatre fois par an

Aux Editions de l'Académie slovaque des sciences

Rédacteurs: dr. Božena Filová et Pavol Stano

Rédaction Bratislava, Klemensova 27

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

Casopis Slovenskej akadémie vied

Ročník XVII, 1969, číslo 2—3 — Vychádza štyri razy do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

HLAVNÁ redaktorka Dr. Božena Filová

Výkonný redaktor Pavol Stano

Redakčná rada: prof. Dr. Rudolf Bednárik, Dr. Soňa Burlasová, prom. hist. Emilia Horváthová,
Dr. Soňa Kovačevičová, Dr. Jaroslav Kramářík, Dr. Michal Markus, Dr. Ján Mjartan,

Dr. Štefan Mruškovič, doc. Dr. Ján Podolák

Technická redaktorka Ladislava Haplová

Redakcia: Bratislava, Klemensova 27

Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin

Cena tohto dvojčísla Kčs 27.—, celoročné predplatné Kčs 54,—

Výmer PIO 2385/49-III/2 — V-06*71311

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky a predplatné prijima PNS — ústredná expedičia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Možno objednať aj na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná

expedičia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII.

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969.

+ Dr. Jane